

Մ Ո Վ Ս Է Ս Խ Ո Ր Ե Ն Ա Ց Ի Ո Յ

ԺԱՄԱՆԱԿՆ ԵՒ ԱՆՁՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ պատմագրութեան հայրը ճանցուած է Մովսէս Խորենացի, ներդրածը հայ ժողովրդեան: Պատմագրին բազմակողմանի հմտութիւնը, պատմելու կոթողի ոճը, հայրենասէր ոգեւորութիւնը եւ մեծանձն արտայայտութիւնները երկար դարեր յանկուցած են զէպի իր անունը հայ ժողովրդեան սէրը, համակրութիւնն եւ սքանչանքը:

Ձկայ հայ մատենագրութեան մէջ հեղինակ, որ այնքան կարդացուած ըլլայ, ինչքան Մովսէս Խորենացի, եւ չկայ հայ գրող, որ այնպէս զբաղցուցած ըլլայ տոհմային եւ օտարազգի բանասէրները, ինչպէս Մովսէս Խորենացի:

Բանասէրներու այս կաճառի մէջ երկու ընդդիմակ ըմբռնումներ յատկապէս կը զարնեն աչքի: Ոմանք կ'արտայայտեն հիացմունք հայ պատմագրին կատարեալ յարմարութիւններու վրայ, կը հիւսեն զրուատիք անոր անուան ի պատիւ եւ անոր ծոխութեան իրենց հաւատքը բոլորանուէր կ'ընծայաբերեն: Ուրիշներ բանասիրական լրջութեամբ կը նկրտին լուսաբանել պատմագրին անձին եւ պատմագրութեան շուրջը խտացած մթառութիւնները եւ լուծել կնճիռները, որոնք կը յառնեն Հայոց Պատմութեան ուսումնասիրութեան ընթացքին:

Երկու կողմերն ալ անշուշտ ի խնդիր են իրաւունքի եւ արդարութեան: Վիճաբանութիւնները ոչ միշտ խաղաղ ընթացք ունին հոն: Մինչ մէկ կողմը վառուած ոսկեկմբէ վահաններով եւ հայրենասէր զգացումներով կը պաշտպանեն Հայոց Պատմութեան հեղինակը ասպարափակ, միւս կողմը բանասիրութեան բարձրաբերձ բարձունքէն մուխ նետեր կ'արձակէ եւ զոյճ քայլերով կը դիմէ յառաջ՝ ձեռնամուխ ըլլալու Մ. Խորենացու անձին, դահա-

վէժ կործանելու հռչակուած հսկան եւ յայտնախառ նշաւակելու իր մէջ կեղծաւորը. խորագիրը:

Երկդարեան պատերազմ ձրն է, որ կը ճղուի երբեմն նուազ եւ երբեմն առաւել ջերմութեամբ: Մինչ կը սպասուէր լսել ճակատամարտիս վերջաւորութեան մէկ կամ միւս կողման յաղթական երգը, լուսթիւնը երկու կողման ալ ի սպառ պարտասութեան նշանակը կարծես թէ եղաւ: «Վարդանանկերա առիւ մի յիշեսցի»:

Երկդարեան այս տաք վիճաբանութիւններու առթով ստեղծուած է մեծ գրականութիւն Մ. Խորենացու շուրջը. այս բոլէիս ունիմ առջեւ աւելի քան 200 գրութիւն գրքի կամ յօդուածի շրջադի մէջ: Պիտի չուզեմ այստեղ պաշտպանել կամ հերքել մէկուն կամ միւսին ըմբռնումները, եւ ոչ ալ ներկայացնել անոնց պատճառաբանութիւնները: Հաճեստ նպատակ կը դնէ իր առաջ յօդուածս, առանց վիճաբանութիւններու մէջ մտնելու՝ ամփոփել նախորդ բնութիւններու դրական արդիւնքը եւ կցել անոնց իմ հետազոտութիւններու եզրակացութիւնը: Պիտի խուսափիմ նաեւ աղբիւրներ ցոյց տալ մէն մի եզրներու քով: Իմ տողերս ընդարձակ բացատրութիւն պիտի գտնեն «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ, հոն կ'աղարկեմ խնդիրներովս մասնաւորապէս հետաքրքրուող բանասէրները:

* * *

1. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԻՆՁՊԷՍ ՈՐ Է. — Եփեսոսի Ժողովէն (431) ետքը Սահակ եւ Մաշտոց աշակերտներու նոր խումբ մը կ'ուղարկեն Ֆուռատտան, պարապելու փիլիսոփայական ուսումներու: Անոնց թուին մէջ էր Մովսէս: Նա իր ճանապարհը

կ'ընէ Եղեգիոյ վրայէն դէպ ի Երուսաղէմ, եւ անկէ Աղեքսանդրիա: Եղեգիոսի ճալրաքաղաքիս մէջ անձնատուր կ'ըլլայ Մովսէս Հելլէն իմաստասիրութեան, նա կ'անուանէ իր ուսուցիչը Նոր Պատոն: Վերջացնելով ուսումները կը թողու Աղեքսանդրիան՝ ծաղրած նաւել դէպ ի Ելլադա: Սաստիկ ճրբիկ ճը իր նաւը հողմակոծ տարուբեր կը նետէ խալկական ծովափ: Երկածէս օգտուելով Մովսէս այց ճը կուտայ Յաւիտենական Քաղաքին, անկէ խաղաղ նաւարկութեամբ կը հասնի Աթէնք՝ իմաստասիրաց քաղաքը: Միւս անգամ յանձնելով ինքզինք փայտակերտ նաւին՝ կ'ելլէ կաշտերանիստն Բիւզանդիոն: Այսպէս նա կամայ թէ ականջ կը վայելէ հիւրասիրութիւնը ժամանակին գիտութեան նշանաւորագոյն կեդրոններուն՝ Եղեգիոյ, Երուսաղէմի, Աղեքսանդրիոյ, Հռոմի, Աթէնքի եւ Բիւզանդիոնի: Ծանրաբեռնուած գիտութեան բազմահարուստ աւարով՝ կը կոխէ վերադարձի ճանապարհը՝ յողջոյն իւր անձկայի Ուսուցիչներուն: Բայց հազիւ ջօշափած Հայրենիքի սահմանները՝ կը լսէ դառնալի գոյժը. թէ վախճանած են մեծ վարպետները՝ Սահակ (439) եւ Մաշտոց (440): Խաւարած էին Հայաստանի արեգակները, որոնց ճառագայթներու տակ պիտի յարգուէին Նոր Պատոնի աշակերտին շտեմարանած գանձերը, չկային հոն ուրիշ արժանաւորներ, որոնք կարենային դնահատել մեր իմաստասերին բարձր ընդունակութիւնները: Յուսարեկ իր ականխալութիւններուն մէջ, կ'ողբայ վարպետներու շիրիմներուն առջեւ. «Ո՞վ այսուհետեւ զմերս յարգեցէ դուստմ, ո՞վ ուրախացի ընդ յառաջդիմութիւն աշակերտս...»:

Ու առոյգ, բարձր կրթութեան տէր երիտասարդը կ'անտեսուի: Երկար ժամանակ կ'ապրի նա անձանօթ աշխարհի մէջ: Գոնէ մենք չենք գիտեր թէ ո՞ւր հաստատեց Մովսէս իւր բնակութիւնը, ի՞նչ հանգամանքներու մէջ գործեց: Զգիտենք նաեւ թէ աշխարհակա՞ն էր թէ եկեղեցական, ածուսնացեալ քահանայ թէ վարդապետ կամ եպիսկոպոս: Մենք կը գտնենք զինքը ծիսասիրած, երբ նա արդէն «այլ ձերացեալ եւ հիւանդոտ» է, բայց եւ այնպէս «անպարտալ ի թարգմանութեանց» (Գ. 65): Այս պայմաններու մէջ էր Խորենացին, երբ հասաւ իրեն Սահակ Բագրատունւոյ հարկեցուցիչ հրամանը՝ յօրինել Հայոց Պատմութիւն ճը:

Պէտք է ենթադրել, թէ նորաւարտ ճեմարա-

նականը ամփոփուած խուլ անկիւն ճը՝ նուիրուեցաւ գրական պարագլուխներու. եւ իր հեղինակութիւններով եւ թարգմանութիւններով—որոնց որակն եւ քանակը անյայտ կը մնայ մեզի— շինեց իրեն տնուն. իր համբաւը տարածուեցաւ եւ հեռուները, եւ այս հռչակէն կախարդուած Սահակ Բագրատունի՝ յանձնարարեց իրեն պատասխանատու աշխատութիւն: Մովսէս եւ Սահակ ծինչեւ այն ժամանակ անձամբ ծանօթ չէին իրարու. համբաւով միայն գիտէին զիրար: Նաեւ Սահակ Բագրատունւոյ անձը սքողուած կը մնայ մեզի. Մովսէսի առդերու համաձայն նա ուսումնասէր եւ ականաւոր անձնաւորութիւն ճըն էր. նա կը պատկանի «ազգի նախնականի» եւ է «քաջ եւ արդասաւոր՝ ոչ միայն ի բան եւ ի պիտանաւոր խոհականութիւն», այլ եւ ի մեծամեծս եւ ի բազում զորսս արժանափառս» եւ վերջապէս նա «ամենեցուն քան զինքն նախագունիցն ճանաչի վեհադոյն եւ բարձրագունից արժանաւոր գովութեանց» (Ա. 1): Ժամանակագրութեան այնպէս ծաղիր մերունին ծռացած է նշանակել, թէ Սահակ ո՞ր թուականին ըրաւ իրեն այս յանձնարարութիւնը:

Ինչպէս ճութ են իր հասուն եւ յառաջացած տարիքներուն հանգամանքները, նոյնպէս անթափանցիկ ճշուշով պատած է իր առաջին կեանքը: Հայոց Պատմութեան առաջին գլուխը, որ ընծայական ճըն է Պատմագրէն առ Մեկենասը, կը յիշէ իր հեղինակին անունը յարակից յորջորջանքով՝ Մովսէս Խորենացի: Վերջինս կ'ենթադրէ Մովսէսի Հայրենիքը՝ Խորեն կամ Խորեան աւան ճը կամ բաղաք ճը, թերեւս նաեւ գաւառ ճը. զժբախտաբար այս տեղւոյ անունը ինչպէս հիւններուն, նոյնպէս մեզի անձանօթ կը մնայ, եւ չենք կարող ստուերագծել անոր ոչ դիրքն եւ ոչ բնութիւնը: Գիք խաւարի մէջ կը մնին, իրենց լոյսովը խաւարը փարտուելու համար:

Այսպէս Մովսէս Խորենացի պատմութեան մէջ հրապարակ կ'ելլէ իբրեւ աշակերտ Սահակայ եւ Մաշտոցի 432ին. կը գործէ անոնց ճահուլէն՝ այսինքն 440էն ետքը, եւ կը վախճանի յընթացս ե. դարու երկրորդ կէտին: Ժամանակի համար հարկ է այս թուականները հիմ առնել: Ինչ որ կը պատմեն անագանագոյն ժամանակի պատմագիրները՝ Թովմաս Արծրունի եւ ուրիշները Հայոց Պատմութեան հեղինակի մասին, չեն կարող հոս նկատի

առնուիլ իբրեւ ծտացածին զրոյցներ կամ վարկածներ:

2. ՀԱՅՈՑ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆԸ.— Սահակ Բագրատունի «Հարկեցուցանող բանիւք» կը պարտաւորեցնէ ձերունի եւ բազմազրաղ Մովսէսը, ձեռնարկել գրել Հայոց Պատմութիւն ձը, «կսեալ ազգին խանձարուրքէն ճինչեւ իր օրերը, նիւթ ընելով պատմութեան նաեւ նախարարական տոհմերու ծագումն եւ կատարած դերը ազգային կեանքի մէջ: Եւ այս ամէնը պիտի գրուէր արագարանութեամբ եւ համառօտախօսութեամբ: Ձէ ակնարկուած թէ Սահակ Բագրատունի ո՞ր տարին կ'ենթադրէր իր պահանջքին յետնագոյն եղը: Մովսէս ենթարկուած է հրամանին եւ ամենայն արագութեամբ յօրինած է Հայոց Պատմութիւն ձը, երեք գրքերով մինչեւ 440 թուականը: Խնդիր կը յառնէ այստեղ ի՞նչ ճշմարտութեամբ տուած է Բագրատունին իրեն մինչեւ այն ժամանակ անձանթ ձերունւոյն այս հարկեցուցիչ հրամանը. եւ ի՞նչ պատճառարանութեամբ վերջ դրած է նա իր Պատմութեան 440ին: Հինգերորդ դարու երկրորդ կէսին ծանօթ է մեզի Սահակ ասպետ Բագրատունի ձը, որ 481ին Պարսիկներէն ապստամբ Հայ նախարարներու կողմէն կը կարգուի «մարզպան Հայոց», մինչ Վահան Մամիկոնեան կը նկատուի «տանուտէր» (Ղ. Փարպ. 121): Նա կը դրուատուի իբրեւ «լաւ այր» եւ սքանչելի ասպետ. քիչ յետոյ կ'իյնայ անկապ նահատակական մահուամբ ճարձանայնու կռուին մէջ: Եթէ այս Սահակ ասպետն է այն Բագրատունին, որ իշխանական ճոխութեամբ հրամայած է Մովսէսին գրել իր Պատմութիւնը, պէտք է գրութեան տարին ենթադրել 481—483: Այս գէպքին իրաւացի կերպով պիտի պահանջուէր պատմագրէն նաեւ 440—480 քառասնամեայ շրջանի պատմութիւնը: Մեկենաքը, որ կը հետաքրքրուէր Հայոց հնագոյն եւ նորագոյն պատմութեամբ, պիտի ցանկար անշուշտ տեսնել հոն նաեւ 451ի եւ յաջորդ տարիներու Հայոց պատմութեան պանծալի էջերը նկարագրուած. եւ ի վերջոյ Հայ Հերոդոտի ձեռքով իր նահատակութիւններն երգուած: Բայց Հայոց Պատմութեան ծանօթ օրինակները կ'աւարտին Մաշտոցի մահուամբ: Առեղծուածային է նաեւ Պատմութեան երրորդ գիրքին այն յանկարծական վերջաւորութիւնը, որով կը ներկայանայ այժմ: Առեղծուած կը մնան այս կէ-

տերը. եւ իրաւամբ կը ծագի կասկած, թէ արդեօք Պատմութիւնը չորրորդ գրքի մը մէջ չէ՞ ունեցած իր շարունակութիւնը: Բայց Հեղինակը իր երրորդ գիրքը «աւարտումն Պատմութեան Հայոց մեծաց» անուանելովը ինքնին կը փարատէ ամէն կասկած Պատմութեան լրութեան մասին:

3. ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ.— Մովսէս գիտակից է այն յատկութիւններուն, որոնք կը պահանջուին պատմագրէ մը, ծանօթութեան պատմական աղբիւրներուն, քննադատող միտք եւ կամ ատաղձին ժամանակագրական դասաւորութիւն. որովհետեւ «ոչ է պատմութիւն առանց ժամանակագրութեան»:

Այսպիսի գիտակցութեամբ եւ պատրաստութեամբ մերձեցած է պատմագիրս նիւթին: Նա յուզած քրքրած է արտասահմանի եւ ներքնասահմանի արքունի դիւանները, քաղաքներու եւ վանքերու մատենադարանները, նախարարական գանձարանները, այս ճանապարհով յայտնաբերած է վաւերագիրներ, պատմագրութիւններ, մեծաւ մասամբ միջնորդութեամբ յոյն գրականութեան: Շրջած է հայկական գաւառներ, հարցաքննած ժողովուրդը, նախարարական տոհմերը նկատմամբ իրենց յառաջադայութեան. հետաքրքրուած է անոնց անդիր երգերով եւ զրոյցներով. խօսիլ տուած է յուշարձաններուն եւ մահարձաններուն, ողկոյցած է աւերակներու յուշկապարիկները: Եթէ հետեւինք իր քայլերուն, պիտի չափենք քայլաւոր Հայաստանի դաշտերու ընդարձակութիւնը, լեռներու բարձրութիւնը եւ հովիտներու խորութիւնը. պիտի տեսնենք բնակչութեան զանազան բարքերն ու նախարարական տոհմերու տարածութիւնն ու նիւտը: Այսպիսի հետազոտական արշաւանքներով համարած կուտած է անյամար նիւթեր ժողովրդեան մը բազմադարեան պատմութեան ի նպաստ, գործք գիտցած է ապա դատաւորել սքանչելի ցուցադրութեամբ: Իր ժամանակագրութիւնը հիմնուած է Պարսից թագաւորներու յաջորդութեան վրայ:

Նոր Պատմոյնի աշակերտը, դաստիարակուած հելլեն իմաստասիրութեամբ, կուտայ իր գրչին տակ ընդարձակ հմտութիւն եւ պատմելու դասական ոճ: Իր տեսութիւնները սուր են, դատողութիւնները խօհուս եւ արտայայտութիւնները պերճարան: Հռետորական հրահանգանոցի քաջամարտիկ ըմբիշ մը: Կը նկատէ պատմական թատերաբեմի վրայ իրա-

զարժութիւնները իմաստասէրի գննութեամբ, կը կշռէ իրողութիւնները հասուն խոհականութեամբ: Իր համեմատութիւններն արեւելեան երկույթներուն հելլէն քաղաքակրթութեան հետ կը ցցուին մեր առաջ անէն քայլափոխին: Եւ այս զարմանալի չէ, երբ նկատենք թէ պատմագիրը ընտանի է Հոմերոսի դիւցազներգութիւններուն, ծարաւը կը յագեցնէ ելլադական աղբիւրներէ: Որովհետեւ համբալի մըն է ինքը հելլէն իմաստասիրութեան, ուստի ճշմարտասիրութիւնը իր նկարագրին էական յատկութիւններէն մին է. նա ստէպ ստէպ կը յիշեցնէ իր Մեկենասին իր նկարագրին այս բարեմասնութիւնը: Կը քննադատէ աղբիւրները, կը հերքէ սուտը, կը նշանակէ ուրիշներուն խաղախութիւնները:

Նաեւ պատմելու անկաւոր ոճը զարդն է իր նկարագրին: Հելլէն բարձր կրթութիւնը բաշխած է ինչպէս իր ծառածոռնքներուն, նոյնպէս արտայայտութիւններուն՝ յարձարութիւն եւ շնորհք: Ինքնայատուկ է լեզուն իր բերնին մէջ եւ ոճը իր զրջին տակ. զրելու այն ոճաբանութիւնը, զոր հանդէս կը բերէ նա իր Պատմութեան մէջ, անձանթ է Հայ ուրիշ ծառանագիրներու: Դէպ ի պերճաբանութիւն կը ձգտին իր բացատրութիւնները, ծանր է արտայայտութեան եղանակը, արտասովոր՝ շարադասութիւնը: Հելլէնաբան մը, որ իր խրթին յաջողութիւններուն ծնունդ կ'տայ ծանր երկունքով: Այս արուեստակաւ զարբնուած ոճը, զոր ինքը «պերճաբանութիւն» կ'անուանէ, հակադրելով «հասարակաց խօսքին», համարած է ծիս'յն պատշաճ իր բարձր կրթութեան: Բայց թէ ասով ոչ անէն ճահկանացուի, որ չէ նաեւ հելլէնական խորքերը, մատչելի եւ դիւրնկալ պիտի ըլլան իր տողերը, այս շատ հոգ չէ պատճառած իրեն. եւ թերեւս իր ճաշակն էր զարմանալի երեւալ ռաճկին եւ ծափահարութիւն հնձել ուսումնականէն: Մասնաւորապէս Ա. եւ Բ. գրքերու մէջ կ'իշխէ այս ոճը: Երբորդ գրքի սկիզբը առաջին անգամ անդրադարձած է իր բարձր սաւառնութիւններուն, եւ զիջած է «հասարակաց խօսք» պատմել այս մասը «որպէս զի ծի'որք երեսցի ի պերճաբանութիւնս զրաւեալ առ փափագն, այլ ճշմարտութեան բանից մերոց կարօտեալ՝ ստէպ ստէպ եւ անյագ առնիցեն զընթերցումս պատմութեանց մերոց հայրենեաց» (Գ. 1): Նաեւ լեզուն պատշաճեցուած է այս ոճին, բառերու նո-

րանշան առումներ, նորաձեւ բարդութիւններ եւ հոյովումներ. տարօրինակ քերականութիւն ձեռն ի ձեռն կը դաշնակցին խրթնացնելու արտայայտութիւնները: Ոճի եւ լեզուի երկուութիւնը շատ զգալի է իր զրջին տակ: Ուր նա «հասարակաց խօսք» ժողովրդական զրոյցներէն եւ երգերէն քաղուածներ կուտայ, հոն կը խօսի հայկաբանը, ուր պերճաբանութիւնը կ'իշխէ, հոն կը բարբառի նոր Պատմին համբալը: Զարմանք կը պատճառեն մեզի իր ընդունալնաճառութիւնը՝ փետրագրադուի մուրացածոյ՝ ուրիշներու թեւերով, իր անիւրջ թափառումները զրքէ գիրք՝ բանաբաղելու բառեր եւ մտքեր: Անըմբռնելի է ճեժ մատենագրի մը վրայ այս աղքատիմաց նկարագիրը, մուրացիկ բարբը:

Հայոց Պատմութեան հեղինակին մէջ մենք կը զարմանաք նաեւ հայրենասէր ծարու վրայ: Հայրենասիրութիւնը իր մեծագոյն առաքինութիւնն է. դաժ է, որ յորդորած է զինքը թեւածուխ ըլլալ հայրենի պատմութեան անմայր հորիզոններ: Կանգնած հայ յուշարձաններու, երկրին հնութիւններու առաջ՝ հիացած է անոնց մեծութեան եւ խորութեան վրայ, նկատած է աւերակները եւ լացած հայրենիքի արիւնոտ անցելը: Հայ փոքրիկ ածուին ոչ նուազութիւնն եւ ոչ խոպանութիւնը ընկճած են իր հայրենասէր զգացումները, հպարտ սրտով յառած է աչքերը այրեացաւոր երկրին եւ հոն յաղթական բանակին հետքերը նշմարած, դիւցազն նախնիներու հմայիչ երգն է լսած: Անցեալի մեծաշուք փառքը ձուցնել տուած է իրեն ներկայիս վտանգը, զուարթացուցած զուարճացուցած իր արամաղրութիւնները. այդ զգացումներու տակ ներդաշնակած է իր քնարի վրայ փառքի մեղեդին եւ անոր հնչիւններով խրախոյս, քաջալեր կարողացած եւ յաղթութեան յոյս ներշնչած է ընկճուածին, յուսահատին: Նա հասած է իր նպատակին:

4. ԱՐԺԱՆՍԵԼԱՆՏՈՒԹԻՒՆԸ. — Թէեւ կը հաւատտէ Մովսէս թէ մեծ ջանք տարած է իր ժամանակագրութիւնը հիմնելու հաստատուն հոդի վրայ եւ պատմութիւնը ծծելու վստահելի աղբիւրներէ, բայց ոչ ժամանակագրութիւնը եւ ոչ պատմութիւնը հաստատութիւն կը գտնեն արտաքին արժանահաւաս պատմագրութեան եւ դրամագրական տուեալներու մէջ: Այստեղ կը խախտի մեր հաւատքը իր անսխալ հեղինակութեան վրայ:

Բանասիրական հետազոտութիւնները կը յանգին ծիսաբան այն եղբակացութեան, որ Մովսէս իր մեծ ձեռնարկութեան համար շատ անբաւական աղբիւրներ ունեցած է աչքի առջեւ: Յոյն եւ Հռոմէական մեծ պատմադիրները անձատէջի մնացած են իրեն, իսկ այն աղբիւրները, զորոնք կը յիշատակէ յանուանէ, կ'ա'մ եւսերիտի Քրոնիկոնի ծիջնորդութեամբ ծանօթ եղած են իրեն եւ կ'ամ արդիւնք են իր հնարամտութեան: Նա երբ ցածքած տեսած է իր առաջ աղբիւրները, Մովսիսական դաւազանով ժայռերուն թղիւտմ շնորհած է, ինչ որ ժողովրդեան քով զրոյց գտած է, զայն հանդերձաւորած մարմնով եւ արեամբ՝ ներկայացուցած է պատմագրի մը անուան տակ (Մար. Արամ), եւ երբ այս ալ սխալած է, անձնաւորած է իր մտքի թելադրանքները (Ուղիւպ, Բարդեման եւն.): Մինչ այսպէս հնարուած պատմագիրներով հիմնաւորել ճգնած է իր ի քմաց կցկցումները, միւս կողմանէ լուծ է յիշել յականէ տոհմային մատենագիրները (Փաւստոս, Կորիւն, Ղ. Փարպեցի, Սեբիտ, եւլն.), որոնցմէ օգտուած է անյագօրէն, եւ որպէս զի իր կախումը անոնցմէ սքաղէ. անոնց տեղեկութիւնները խեղաթիւրած, խարդախած է անխղճօրէն եւ պատշաճեցուցած է իր կուսակցական միտումներուն:

Այս տեսակէտներով, կը ներկայանայ Մովսէս անբարեխիղճ, խարդախ:

Այսպիսի քննադատ պատմագրութեան արդիւնքն այն եղած է, որ Հայոց Պատմութիւնը իր զրջին տակ վիպական նկարագիր մը ստացած է. այս'ս, պանծալի յուշակերտ մը կառուցուած է հոն, կը շուէ հայրենասէր զգացումները, բայց իբրեւ պատմական աղբիւր դառն են իր բղխումները եւ մահարեր:

Հովառակ այս բացասական կողմերու՝ Մովսէս Խորենացույ ճոխութիւնը երկար դարերով նկատուեցաւ բացարձակ, անոր մատենանը յետ Աստուածաշունչին միակ ու ուղապատումն եւ արժանահաւատը: Հայ պատմագիրները սկսեալ Ժ. դարէն մինչեւ ԺԹ. դար Հայոց հնագոյն եւ միջին պատմութեան համար բացարձակապէս անկէ կրեցին ջուր իրենց ծարաւը յագեցնելու համար: Անոնք չխախտեցին իրենց հաւատքը Մ. Խորենացույ արժանահաւատութեան մասին նաեւ այն ժամանակ, երբ եւրոպացի պատմագէտ-բանասէրները սկսան լսելի ընել կասկածոտ ձայներ այս հիւանդ կէտի շուրջը:

Մ. Խորենացի հայրենասէրներու խորանին վերայ կը յարգուէր ինչպէս սուրբ, եւ բարեպաշտ հոգիներու համար գայթակղական էր մտածել սուրբի մը զրջին տակ անսուրբ տողեր:

Առաջին անգամ Հ. Յ. Գաթրճեան եղաւ որ առանց նախապաշարուծի կոխեց առաջուր Մ. Խորենացույ հեղինակութիւնը, նա չփորձեց անօգուտ փորձը հաշտեցնել զՄովսէս արտաքին մատենագիրներու հետ. այլ իր ծոցի ժամացոյցը ուղղեց արեգական ժամացոյցի վրայէն: Հայոց պատմութիւնը կ'ելէր այսու ուղիղ ճանապարհի վրայ (1852): Ա. Գուտշմիտ իր մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ (1876) կուգար հաստատել Հ. Գաթրճեանի ուղիղ ընթացքը:

5. ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԽԵՆԴԻՐԸ. — Այսպէս երբ միանգամ քօղադրեմ եղաւ Մ. Խորենացի արժանահաւատութեան տեսակէս ով, այնուհետեւ սկիզբ եղաւ արտայայտել համարձակ կասկածներ պատմագրին ժամանակի մասին ալ: Կասկածներ, զորոնք դարեր երկնած էին, այժմ հասունացած կը զրուէին հրապարակի վրայ: Ա. Գուտշմիտ իր աննպաստ դատաւարանը Խորենացույ Պատմութեան մասին տարածեց նաեւ ժամանակի վրայ (1883) եւ համարեցաւ անոր գրութեան ժամանակը 634—642: Քիչ յետոյ երեւան եկաւ դաղդիացի Օ. Կարբիէր, որ ուսումնասիրելով Իսկնացույ աղբիւրները, անոնց թուին մէջ տեսաւ նաեւ Սոկրատի եկեղեցական Պատմութիւնը եւ Սեդրեստրոսի Վարքը. որոնց հայերէն թարգմանութիւնը է. դարու երկրորդ կէսին կատարուած է:

Երկար եւ տաք վիճաբանութիւնները, որոնք յուզուեցան այնուհետեւ, նպաստեցին աւելի ամրապնդելու այս տեսութիւնները: Յ. Մարկուարտ միտեցաւ մինչեւ անգամ Թ. դարու երկրորդ կէսին փնտռելու Հայոց Պատմութեան հեղինակը:

Պիտի ամփոփեմ այստեղ համառօտ տողերու մէջ այն պատճառաբանութիւնները, որոնց վրայ յեցած բանասիրութիւնը աստիճան առ աստիճան բարձրացաւ է. դարէն մինչեւ Թ. դար:

1. — Առաջին կասկածը կ'արթնցնէ այն հանգամանքը, որ Մովսէս եւ դարու մասին չի գիտեր աւանդել աւելի բան, քան որ համոռօտութեամբ տուած են Կորիւն եւ Ղազար Փարպեցի: Վերջինս Ե. դարու առաջին կէսի քաղաքական եւ եկեղեցա-

կան դէպքերը զրաժ է աւանդութիւնէն, այս պատճառաւ ալ սպրդած են հոն անձըղութիւններ եւ սակայն անոնք ամբողջութեամբ կրկնուած են «ժամանակակցի» ճը գրչին տակ:

2.— Խորենացոյ լեզուն համաձայն չէ ո՛չ ե. դարուն դատական հայերէնին եւ ոչ հելլէնաբան դպրոցին կիրարկած բարբառին: Այն ունի իր ձեռնարկներ յետ-դասական շրջանէն:

3.— Գուաշճիդ նկատած է, որ Խորենացին (Բ. 62) կ'անուանէ Պարթեւներու Պերոզ արքայն «առաջին». ուստի նա զիտէ Պերոզ Բ.ը, որ 458ին Պարթեւ-սասանեան գահը բարձրացաւ:

4.— Խորենացին երբ իր ձեկենասն կ'ընտրէ Սահակ Բագրատունին, կ'ենթադրէ զինքը իբրեւ ասպետ եւ ճարդական, ուստի 481 թուականը անոր պատմութեան գրութեան ժամանակին կանխագոյն եղբն է:

5.— Գիտէ Մովսէս թէ Արտաղի դաշտին ձեռք «յայտնեցան նշխարք սրբոյ եւ ձեռքի առաքելոյն ձերոյ Թադէի» (Բ. 74): Ուրիշ տեղէ յայտնի է որ Ս. Թադէի նշխարներու յայտնութիւնը եղաւ 484ին:

6.— Ղազար Փարպեցի, Զ դարու առաջին տասնեակին, երբ կը գրէր իր Պատմագիրքը, անձանթ էր դեռ Մովսէս Խորենացոյ «Հայոց Պատմութեան»: Նա կից Բզաթանգեղեոյ, Փաւստոսի եւ Կորիւնի պատմագրութիւններուն կ'անուանէ իր աշխատութիւնը չորրորդ պատմագիրքը: Դժուարին է ձտածել, թէ Ղազար անտեսէր Մովսիսի հոյակապ երկասիրութիւնը, եթէ այն ձանթ ըլլար իրեն:

7.— Մովսէս գիտէ Հայաստանի «Պոտին Արձենիան», «Երկրորդ եւ Երրորդ, այլ եւ Զորրորդ Հայք» (Ս. 14) բաժանուժը, ինչ որ առաջին անգամ Յուստինիանու օրով տեղի ունեցաւ (536ին): Ծանօթ է նաեւ Յուստինիանու օրով կառուցուած Կարնոյ պարիսպներուն (Գ. 59):

8.— Խորենացի, (Գ. 18) կը պատճէ թէ Շապուհ կամ պարսկական բանակը «հասեալ ի Բիւթանիա, եւ նստէր ամիսս յոլովս»: Պարսիկները ձինչեւ Բիւթանիա ձիջածուիս եղան առաջին անգամ 608ին, ուստի Մովսէս կա՛մ այս արշաւանքը կ'ակնարկէ եւ կա՛մ աչքի առաջ ունի Երաբական յառաջախաղացութիւնները Բիւզանդիոնի վրայ:

9.— Հայոց Պատմութեան հեղինակը զիտէ Հիւսիսային Կովկասեան ժողովուրդներու ասպատա-

կութիւնները դէպ ի Հայաստան, Խաղրաց արշաւանքը եւայլն, այն ծանրամասնութիւններով, որոնք է.—Ը. դարերու դէպքերուն կը պատկանին:

10.— Հայոց Պատմութեան ձեռք ակնբախ է պատմագրին հակակրօթիւնը եւ թշնամական վերաբերմունքը Մամիկոնեան տան դէմ, անոր գրչին տակ ներկայացուած են Մամիկոնեանները դաւադիր, դաւաճան արքունի տան, նախարարական տոհմերու դարգացման, անոնք իրենց ճանապարհի վրայ ամէն տեղ ծահ կը սերձանեն: Ատեց հակառակ հայրենիքի պաշտպանները, արքունի տան մոյթերն են Բագրատունիները, այնիւ է նաեւ անոնց ծագուժը՝ աստուածապաշտ Խարայէլի ցեղէն: Այս հակակրօթիւնն ու համակրօթիւնը իր սկիզբն ունի Ը. դարու կէսին Մամիկոնեան եւ Բագրատունի տուներու ծրցակցութեան ձեռք, երբ (745) Սմբատ Մամիկոնեանի որդիքը սկսան «հակառակ լինել իշխանութեանն Աշոտոյ», որուն Հելմ ամիրապետ տուած էր «իշխանութիւն պատրկութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց» (Ղեւոնդ, 112, 119 — 124): Գրիգոր Մամիկոնեան, այս «բարեգրութ, չարասէր» անձը իր «վաղնջուց խորհեալ դաւաճանութիւնը» Բագրատունեայն դէմ ի գլուխ հանեց 749ին խաւարեցնելով անոր աչքերը եւ այսպէս «ստուերած խաւարաւ նսեմացուցանէր զբոլոր աւխարհիս պարծանս եւ ի խոր ճիւղութեան պարփակեւ ոչ ձիայն զանձն նորա, այլ եւ զամենայն համասեմ նախարարս ազգին իւրոյ... զի անկեալ կործանէր պսակն պետութեան ի գլխոց նոցա, եւ յայնմնեհե բառնայր փառք ազգին Հայոց» (Ղեւոնդ, 124): «Բարեգրութ» կ'որակուի Գրիգոր, թէեւ նա վրէժ պահանջեց դաւաճանէ ճը, որ հակառակ երդման բաժնուած նախարարական Միութեանէ՝ կ'երթար իր հաւատարմութիւնը խոտանալու արաբ բռնաւորին: Մամիկոնեանը իր հայրենիքի բազմին վրայ Աղատութեան զոհ ձըն էր որ կը ծառայէր: Փաւստոս եւ Ղազար Մամիկոնեանց փառքին եւ ազգօգուտ նահատակութիւններուն պատմագիրներն եղած են, նաեւ Սեբիոս, Բագրատունի տան այս պատմագիրը, համակիր է անոնց, որովհետեւ բովանդակ ազգն երախտագէտ զիտէր այդ նախարարութեան հանդէպ: Մտքերը փոխուեցան 750էն յետոյ: Մովսէս Խորենացոյ զաղանի նետածգութիւնները, այդ նախարարական տան տիրապիւրական առաքելութիւնները իբրեւ կեղծիք

նշաւակելու, ծխին 750էն ետքը կարող էին արձակուիլ: Անոնք թեղադրանքներն են Աշոտ Պատմութեան 13 տարիներու, վրէժինդրական կայծակները Աշոտի որդիներուն եւ թոռներուն: Մովսէս Հաւատարիմ կապարճովիրն է իր Բագրատունի ճեկենասին:

Այս ժամանակագրական հակասութիւններէ ստացուած արդիւնքը իր հաստատութիւնը կը գտնէ նաեւ այն աղբիւրներու մէջ, զորոնք գործածած է Մովսէս: Ան կարգացած է.

1.— Ղազար Փարպեցոյ Պատմադիրքը, որ աւարտած է ձօնաւորապէս 504ին:

2.— Սեբիոսի Պատմութիւնն ի Հերակղ, որ գրուած է 660ին:

3.— Կ'օգտուի Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութենէն եւ Սեղբեստրոսի Վարքէն, որոնք հայերէն թարգմանուած են է. դարու երկրորդ կէսին:

4.— Մալալայի ժամանակագրութիւնը (է.—Բ. դար) կամ անոր հայերէն խմբագրութիւն մը:

5.— Մանօթ է Անանիա Շիրակացոյ գրութիւններուն, է. դարու երկրորդ կէսին:

6.— Գ. Խալաթեան գտաւ նմանութիւններ Ղեւոնդի Պատմութեան (730) եւ Մ. Խորենացոյ միջև, զորոնք համարեցաւ բանաբաղութիւն Մ. Խորենացոյ կողմանէ:

Ե. Մարկուարտ նշմարեց Հայոց Պատմութեան մէջ կէտեր, որոնք անոր հեղինակը ծինչեւ իսկ Թ. դարու կէսերը ենթադրել կուտան: Իր աղացողները ինծի անձանօթ են:

Այս կրկնակի եղանակով ստացուած արդիւնքը ոյժ եւ զօրութիւն կը գտնէ նաեւ Ե.—Թ. դար ծաղկած հեղինակներու լուծեան մէջ: Առաջին անգամ Յովհ. Դրասխանակերտցին կարգացած է զայն 900ին:

Այս հիմերու վրայ հարկ է «Հայոց Պատմութեան» գրութեան անազանագոյն եղբը նկատել 900ը, եւ կանխագոյն եղբը 730:

Կը քննայ այժմ աւելի սեղմել այս 100 տարիներու անջրպետը: Ունինք բարեբախտաբար կըռուաններ:

6. ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ ՈՂԲԻ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆ. — Հայոց Պատմութեան վերջը (Գ. 68) զետեղուած է առանձին գլխով Ողբ մը, ուր հեղինակը Հայոց աշխարհի ժամանակակից աղէտը

կ'ողբայ՝ քաղաքական, տնտեսական եւ բարոյական հայեցակէտներով: Այդ Ողբին ծինչեւ այժմ ուշագրութիւն դարձուած էր աւելի աղբիւրներու տեսակէտով, քան պատմական — ժամանակագրական վերլուծմամբ: Այսպիսի վերլուծում մը փորձած եմ ես իմ «Ղեւոնդ Երէց» մատենագրական — պատմական ուսումնասիրութեան մէջ, որ մաս առ մաս լոյս կը տեսնէ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ:

Ողբիս գրութեան տարւոյն համար գեղեցիկ կռուան ունինք հետեւեալ տողերու մէջ, ուր կը գրէ Ողբասացը. «Եւ ապա յանդիմանութիւն այսօցիկ (ժողովրդեան բարոյալքման, թագաւորներու հարստահարութիւններուն) զի՛նչ, եթէ ոչ անտես առնել Աստուծոյ եւ տարերց փոփոխել զընտրելոս իւրեանց: Գարուն երաշտացեալ, ամառն անձրեւայոյլ, աշուն ձմեռնացեալ, ձմեռն սաստիկսառոյց, ճրկալից յերկարացեալ. հողմք բբարարք, խորշակաբերք, ախտահաւք, ամպք հրընկէցք, կարկտածութ. անձրեւք անժամանակք եւ անպիտանք. օդք դաւաճողունչք, եղեմեարկութ. ջրոց առաւելուն անօգուտ եւ նուազին անհնարաւոր. երկրի անբերութիւնք եւ զղրղծունք: Եւ ի վերայ այսր անհնայնի խռովութիւնք յամենայն կողմանց, ըստ այնմ՝ եթէ չիք խաղաղութիւն ամբարշտաց»:

Բնութեան այս արհաւիրքները, նկարագրուած կարճառօտ, բայց կարկառուն բառերով, առանց տարակուսի իրողութիւններ եղած են, իրենց տեսակի մէջ հազուադէպ եւ սաստիկութեամբ արհաւիրելի: Հոգմայոյլ փոթորիկի ամպրոպները, ցուրտ հիւսիսէն շնչած, անշուշտ նաեւ դրացի եւ հեռաւոր ճիշտվայրերու մէջ գործած են աւերներ: Ուստի, ինչպէս Մովսէսի տողերուն մէջ արձանագրուած են անոնք, նոյնպէս յուսալի է լսել անոնց արձագանգը մեր դրացիներու քով: Բնութեան արհաւիրքներուն յարեւմտեան նկարագրութիւն մը տուած է (773—75 տարիներէն), Սուան Դիոնիսիոս Թել-Մահրային, որ պատմիչն է ժամանակակից դէպքերուն: Իր ժամանակագրութեան վերջին մասը հրատարակած է J.-B. Chabot, Chronique de Denys de Tell-Mahré, Paris 1895: Ինչ որ ժամանակագիրը կը պատմէ երկար տողերու մէջ, պիտի ջանամ ներկայացնել հոս համառօտ մէջբերումներով:

«Գրուած է. — Ձեր ամառը պիտի փոխեմ ձը՝ ձմեռուան: Այս արդեամբք ալ կատարուեցաւ այս

տարի (774—775): Այս տարի խաղողի բերքը առատ էր... բայց ձմեռը Առաջին Թշրին (Հոկտ.) ամսէն սկսաւ. եւ առատ ձիւն իջաւ այգիներու եւ խաղողներու վրայ: Երկար նստաւ: Մշակները ձրտան այգին խաղող կը թելու համար, թէեւ ձիւնը ծածկած էր ամէն ինչ: Սաստիկ ցրտութեան պատճառաւ բոլոր ողկոյցները գետին փռուած էին եւ ձիւնի տակ կ'ապականէին: Յուրան եւ ձիւնը կը խտանար օրէ օր. առաջին Թշրին (Հոկտ.) ամսէն ծինչեւ Խաղիւրան (Յունիս) ամենեւին չանձրեւեց: Այս բովանդակ տեսողութեան օր ձը կը ձիւնէր եւ օր ձը դառնաշունչ կը փչէր, այնպէս որ լեռները սառնածանիքէն եւ սաստիկ ձիւնէն կարծես թէ կը պատառէին... (էջ 159—60): «Թէ ինչպէս խոտի պակասութեան պատճառաւ կոտորուեցան անասունները:— Տեղի ունեցաւ սաստիկ չորութիւն, ինչպէս վերագոյն յիշեցինք...» (էջ 160): «Այս տարի պատահած սաստիկ քամիներու ծախին:— Դարձեալ սաստիկ եւ խտաշունչ քամիներ եղան, որպիսիք ձեր եւ ձեր հայրերու օրով չէին պատահած: Այս քամիներու հետեւութեամբ բոլոր ձանր եւ ձե՛ծ անասուններն եւ թռչունները կոտորուեցան. շատ արծաթիք արձատով փճացան: Փոշին ոլորապտոյտ կը բարձրանար երկրէս, նման այն բուլբուլն որոնք կը կաղձուին ձիւնէն: Բայ հոգձայոյցները ծանաւորապէս սաստիկ էին Ծննդեան եւ Յայնուութեան տօներու ժամանակ երկու օր, եւ ապա Երեւթ (Փետրուար) ամսոյն 13ին, Ծաղկաղարդին եւ Աւագ երկուշաբթի...» (էջ 160—61): «Այս տարի եկած կարկուտի ծախին:— Այս տարի այնպիսի կարկուտ եկաւ, որ նմանը չէր տեսնուած ձեր օրերուն: Կարկուտի հատիկները կայծքաբի մեծութեամբ էին եւ բազմազան ձեւերով, երկանկիւնի, եռանկիւնի, քառանկիւնի, սուրի պէս սրածայր. խորտակեց ձառերն եւ որթատունկերը, արձատախիլ ըլլաւ արծաթիքը: Տուներու երդիքները փլան: Անհամար աւեր գործեց այս կարկուտը, այնու որ ծիածանակ հոգձայոյց փոթորիկներու տեղի ունեցան: Մինչ քամին ձիւնը ամպի նման կը քշէր կը տանէր, երկրէս կը վերաճբառնար ջուրն եւ կը նետէր երկնքէն իջնող ձիւնին դէմ, այնպէս որ տեսնողները կը համարէին թէ երկիրն ինքնին կը բարձրացնէր զանոսք եւ ուղղակի երկնքի երեսին կը շարժէր» (էջ 161): «Թէ ինչպէս սաստիկացաւ այս տարի սովը ձարոց վրայ, յառաջ եկան զա-

ժան հիւանդութիւններ եւ ձե՛ծ ժանաճաճ»... (էջ 176—188):

Դժբախտաբար Ստոյն Դիոնեսիոսի ժամանակագրութիւնը այս ծասերու մէջ ձե՛ծ թերոյթներուն, թղթերու անկմամբ ուր հաւանօրէն խօսք եղած էր նաեւ «գրգռումներու» եւ երկրաշարժներու մասին: Միքայէլ Ասորին, որ իր ժամանակագրութեան համար օգտուած է Դիոնեսիոսի նկարագրութիւններէն, կը յիշէ 764—765 տարւոյն մէջ «ուժեղ ցնցում ձը, որուն հետեւութեամբ Խորասանի մէջ լեռ ձը փլած է, որուն բեկորները ծինչեւ երեք մղոն հեռուն տարածուած են (Chronique, II, էջ 524): Ուրիշ «սաստիկ երկրաշարժ» մ'ալ կը յիշէ յամի 768—763, երբ նաեւ ձե՛ծ բազմութեամբ ձարախ եկած եւ զնաններ պատճառած է: Բնութեան այս արտասովոր խաղերու մասին ակնարկութիւն կ'ընէ նաեւ Ղեւոնդ Երէց, երբ կը ցրէ 765—774 տարիներու անցքերը պատմելով, «բազմութիւն ձարախոյ եւ կարկուտք եւ երաշտութիւնք անձրեւաց... սով եւ սուր (հիւանդութիւն) եւ սասանութիւն յաճախէր» (էջ 136—37):

Աւելորդ է երկար ընդգծումներով կարկառուն ընծայել այն ակներեւ նոյնութիւնը երեւոյթներու, զորոնք Սովսէս եւ Դիոնեսիոս նկարագրած են: Անոնք 773—774 տարւոյն զէպքերն են, նկարագրուած ժամանակակիցներու զրջով, թարձ տպաւորութեան տակ:

Այս 773—74 տարւոյն համար է նաեւ այն ակնարկը, զոր նետած է Ողբին հեղինակը ժամանակակից քաղաքական եւ տնտեսական պայմաններու վրայ: Յառաջ կը բերե՛ծ հետեւեալ տեղիքը.

«Զի թագաւորք տիրեալք խիստք եւ չարաչարք, բեռինս բառնալով ծանունս եւ զժուարակիրս, հրամանս տալով անտանելիս. վիրակացոյք անհարթարք, անողորմք. սիրելիք դաւաճանեալք, եւ թշնամիք զօրացեալք. հաւատ վաճառեալ ընդ սնոտի կենցաղոյս: Հէնք եկեալ անհատք եւ յոյժից կողմանց. գերիւնքն տանց եւ յափշտակութիւն ստացուածոց. կապումն գլխաւորաց եւ բանտք յայտնեաց. յօտարութիւն վտարումն սղատաց եւ անթիւ նեղութիւնք ռամկաց. առումն քաղաքաց եւ բանդումն ամբոցաց, աւերումն աւանաց եւ հրդեհումն շինուածոց. սովք անբաւք եւ հիւանդութիւնք եւ մահք բազմօրինակք. «սաստաճապաշտութիւն մոռացեալ, եւ ակնկալութիւն գեհեհի»:

ինչ որ Ղեւոնդ երէց պատճառ է իր Պատմութեան մէջ (էջ 135—137) Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուրի (754—774) հարստահարութիւններու և անոր վերակացուներու (ոստիկաններու) հարկապահանջութիւններու ծախն, նոյնը այստեղ արձագանգ կը գտնէ ուրիշ խօսքերով: Դէպքերուս ծանր նկարագրութիւնը տուած է նաեւ Սուան Դիոնեոսիոս, նկատի ունենալով Ասորիքը եւ Միջագետքը. հոն աւանդուած են նաեւ «բազմօրինակ մահերու» տեսակները:

Այս եւ նման տեղիք զրգիւ տուին ինձ եւս թաղերու թէ Ողբս նախնական ձեւին մէջ յօրինուած է իբրեւ ծախն Ղեւոնդ երէցի Պատմութեան առաջին խմբագրութեան, որ կ'աւարտէր 774ին: Պատմագիրը 790ին երկրորդ խմբագրութեան եւս թարգման է իր աշխատութիւնը եւ կցած անոր 774—790 տարիներու դէպքերը: Այս նոր փոփոխութեամբ, բնականաբար, Ողբս ալ խախտած է իր առաջին տեղէն եւ փոխադրուած Պատմութեան վերջը, որ նոյնպէս տօգայն դէպքերու նկարագրութեամբ կը փակուէր: Ղեւոնդի Պատմութեան յանկարծական վերջաւորութիւնը, կ'ենթադրէ այսպիսի վերջաբան մը: Բայց այն իր նոր կայանը երկար չէ հանգչած, եւ ահա ծի գեղեցիկ որ փրցուած Ղեւոնդի Պատմութենէն՝ ծառայեցուած է իբրեւ հոսկ խօսք Մովսիսի Հայոց Պատմութեան: Այս տեղափոխութիւնը անփնտռ չէ կատարուած. Ղեւոնդի բնագիրը կրած է ծանր փոփոխութիւններ, բայց այնպիսի անարուեստ ձեռքով, որ նոր կապերու հնացեալ ձորձին վրայ կը խողտէ նոյն իսկ աշխարհիկ ընթերցողի մը ծախքերը: Օրինակներ աւելորդ են այստեղ:

Եւ արդէն ամբողջ Ողբը անախրոնիզմ մըն է Խորենացույ Պատմութեան վերջը եւ բռնի ազուցուացք: Անոր բովանդակութիւնը չունի որ եւ իցէ առնչութիւն և. դարու առաջին կէսի դէպքերուն հետ: Ողբասացը կ'ողբայ դարուն տղէտ վարդապետները եւ հեղգ աշակերտները. բայց հայ վարդապետարանը չէ ունեցած երբեք այնպիսի բազմաբեղուն, ժրջան աշակերտութիւն, ինչպէս և. դարու առաջին կէսին. ի՞նչ առիթ կրնար զրդել զՄովսէս հիւսելու այսպիսի պարսաւագիր մը Սահակայ եւ Մաշտոցի աշակերտներու հասցէին: Մինչ ո՛րքան պատշաճ եւ ի գէպ են Ողբիս իւրաքանչիւր մտքերն եւ բառերը Ը. դարու երկրորդ

կէսի պարագաներուն. ամուլ է հոն հայ վարդապետարանը, բարոյալքուած կեանքը, հարստահարուած մեծատունը, ճիշուած ռաճիկը...:

Արդարութիւնը կը պահանջէ, որ Ողբս վերադարձուի Ղեւոնդին եւ ըլլայ այն Ը. դարու վերջին քառօրդի հայ տառապանքին բողոքը:

7. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԵԱՆԻ ԱՆՁՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Պատահականութեամբ ծիայն կցուած է Ղեւոնդի Ողբը Մովսիսի Պատմութեան, թէ կա՛յ այս երկու հեղինակներու ծիջեւ ներքին աղերս մը:

Գրիգոր Խալաթեան, երբ կ'ուսումնասիրէր Մ. Խորենացույ աղբիւրները, մատնանիշ բրաւ կէտեր, ուր Մովսէս եւ Ղեւոնդ իրարու հետ անձուկ առնչութեան, տուրեւառի մէջ են: Ան տուաւ առ այս քանի մը համեմատութիւններ եւ յանգեցաւ այն եզրակացութեան որ Մովսէսն է փոխառուն: Խալաթեան այսպէս թեթեւօրէն անցաւ խնդրոյս վրայէն: Ի՞մ քննութիւններս հարցին ուրիշ լուծում տուին, երկու հեղինակներուս մէջ տեսնուած նմանութիւնները ծիայն այդ քանի մը համեմատութիւններու մէջ չեն կայանար, կայ աւելի անձուկ, աւելի ներքին աղերս անոնց միջև, որ չի կրնար իր բացատրութիւնը գտնել բանագողութեան մեղադրութեան մէջ:

Ես կը նկատեմ որ երկու հեղինակներու բովալ մատենագրական հմտութիւնը նոյն է. մէկ ղըպրոցէ ելած են անոնք, միեւնոյն գրքերու վրայ ուսած, անոնց աշխարհագրական ծանօթութիւնը, պատմական աշխարհահայեացքը, քաղաքական դատողութիւնը միեւնոյն կոպարի մէջ են, երկուքն ալ եկեղեցական կրթութեամբ, երկուքն ալ լցուած Մամիկոնեան տան դէժ վրէժնորդական հօգուով եւ Բագրատունի տան հանդէպ անչափ բարեկամութեամբ եւ ընտանութեամբ. երկուքն ալ ունին Բագրատունի պաշտպաններ: Կ'ապրին անոնք համանման քաղաքական պայմաններու մէջ, «ոտարաց թագուորութեան» լուծին տակ, ժամանակակից, եւթական «վտանգից» եւ հարստահարութիւններու եւ հարկապահանջութիւններու, այդ թագաւորութիւնը քրիստոնեայ ձեռքերու մէջ չէ: Մովսէս և Ղեւոնդ շատ յաճախ այնպէս ծիածեւ արտայայտութեան ոճ կ'ընտրեն, դէպքերու բացատրութեան համար նոյնանման դատաստան եւ բանաձեւ, որ զիտող աչքը հոն ականայ կը նշմարէ մէկուս կախուծը

ծիւսէն: Այս նմանութիւնները կարկառուն են ոչ ծիւսն ծոքերու արտայայտութիւններու ձէջ, այլ եւ կը բղխին անոնք Հասարակաց բառածիրքէն. երկու հեղինակներու կիրարկած բառերու համադրութիւնը պիտի տայ ճոխ համարաբառ ճը:

Նմանութեան այս կէտերը կարելի է դեռ ընդլայնել: Անոնք հեղինակի ճը ինքնութեան, անհատականութեան էական յատկանիշները կը կազմեն: Եւ եթէ Մովսէս եւ Ղեւոնդ կը բերեն իրենց վրայ այս նմանութեան գծերը, ես պիտի ուզեմ այդ նմանութիւններու ձէջ նոյնութեան եւ ծիւսութեան յատկանիշները տեսնել: Մովսէսի եւ Ղեւոնդի ձէջ անձնաւորութիւնը այնպէս ձէկ է, ինչպէս ձէկ են Յակոբ եւ Իսրայէլ:

Միակ դժուարութիւնը որ կը յառնէ՝ այս նոյնացման դէմ, այն է, որ երկու հեղինակներու զբոլջին տակ թէպէտ ձէկ բառազանձ, բայց երկու ոճ կը զանազանուի. ծինջ Մովսէս պերճաբան կը ներկայանայ, Ղեւոնդ «Հասարակաց խօսքով» կը ծառենադրէ: Բայց այս դժուարութիւնը անառիկ չէ: Մենք նկատեցինք վերագոյն, թէ Մովսէս երբ կը ձեռնարկէր գրել իր պատմութիւնը, «գերագին ծիւսն խոկացած է, ոչինչ ծաքազունից պարագեալ բանից» (Ա. 1): Բայց յետոյ անդրադարձած է որ այս անուշադրութեամբ իր ոճը «ի պերճաբանութիւն» թեւակոխած է, որով «զընթերցումն պատմութեանց մերոց հայրենեաց» դժուարհասկանալի գործած հայրենասէր ընթերցողներուն. այս պատճառաւ ալ առանձին ուշադրութեամբ աշխատած է իր երրորդ գիրքը «Հասարակաց խօսիւք» շարադրել (Գ. 1): Բնականաբար ուր արուեստը գերակշռող եղած է ոճի վրայ, զուր է հոն փնտրուել համեմատութիւն բնական ոճի հետ, որուն հետեւած է Ղեւոնդ: Սա այս նկատի պէտք է առնել եւ այն հանգամանքը, որ Մովսէս գրած է իր Պատմութիւնը ճերութեան ասրիքին եւ հիւանդագին պայմաններու ձէջ. իսկ Ղեւոնդի երկասիրութիւնը առօրյ հասակի արտադրութիւնն է: Մովսէս դիմակաւորուած է, ուստի եւ կեղծած է նաեւ լեզուն, բայց Ղեւոնդ կը բարբառի հայ ժողովրդեան տգատադէմ: Ոճը, լեզուն հոն Մովսէսին է, բայց ձայնը Ղեւոնդին:

Եթէ Ղեւոնդ է Հայոց Պատմութեան հեղինակը. ինչո՞ւ յանձն առաւ այս անուանափոխութիւնը: Դիմակը, որով ան ծածկեց իր դէմքը, ներկայանա-

լու դարուն հինաւուրց ճերութեւն ճը կերպարանքով, կը պահանջէր անշուշտ եւ կեղծել նաեւ անունը: Ան ընտրեց Մովսէս անունը, նմանութեամբ Իսրայէլի ժողովրդեան առաջնորդին. ինքն ալ պիտի գրէր հայ ժողովրդեան նշնորց Գիրքը, ճննդաբանութիւնը Հայոց ճեմաց, ինքն ալ պիտի առաջնորդէր իր ժողովուրդը Պատմութեան Կարծիք Ծովուն խոր անդունդներէն՝ անյայտութեան եւ հեթանոսութեան խաւարէն դէպ ի Աւետեաց երկիրը, կեանքի եւ լոյսի աշխարհը: Յաջող ընտրութիւն: Այսպիսի հայեցմամբ լուծուի թերեւս նաեւ իր յորջորջանքը՝ Խորեմացի. իբրեւ Մովսէս ճը որ ընդ Խորս ճովուն Հայոց Պատմութեան անց, այսինքն Խորեմ-ա(ն)ցի: Ստուգաբանութիւնս արդարեւ շատ աւանկական է, բայց ոչ անընտել եւ անսիրելի Մովսէս Խորենացուն:

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԵՅԻՈՅ ԲԵՋՄԵԴԱՐԵԱՆ, ԳԱՂՏՆԻՔԸ ԼՈՒՆՈՒԱԾ.— Կը կարծեմ թէ Հայոց Պատմութեան հեղինակի անձնաւորութեան եւ ժամանակի շուրջը յուզուած բազմադիմ խնդիրները իրենց գոհացուցիչ լուծուծը պիտի գտնեն համառօտ նկատողութիւններու ձէջ: Գրութեան ժամանակը ընդունելով 790—810 շրջանը՝ հասկանալի պիտի ըլլան այսուհետեւ պատմիչին հառաջանքներն եւ իղձերը, որոնք արտայայտուած են Ա. 22, «Արդ այժմ անցից ի թիւ մերոց արանց, ճանաւանդ թէ թագաւորաց, ճինչեւ ցտէրութիւնն Պարթեւաց: Բանդի ինձ այսոքիկ արք ի մերոց թագաւորաց են սիրելիք, որպէս բնիկք եւ իմոյ արեան առուք եւ հաւաստի հարազատք: Եւ սիրելի էր ինձ՝ յայնժամ զալ Փրկչին եւ զիս գնել, եւ առ նոքօք յաշխարհ զճուտն իմ լինել, եւ նոցա տէրութեամբն խրախճանալ, եւ յաղթեացս տալիլ վսանգիցս: Այլ վաղ ուրեմն փախեալ ի մեզ պատահումն այն, թէ արդեօք եւ վիճակ: Բայց արդ ես առօտաւաց բազաւորութեամբն կացեալ՝ ընդ նոցայն զճերս ազգի ածից զկարգ թագաւորացն, զի մերոյ աշխարհին բնիկք պատկաւորք արք այնոքիկ, զորոց զանուանն ի ներքոյ զրօշնեացուք»: Ողբի գրութեան տարին 774 եւ անոր հեղինակը Ղեւոնդ ճանչնալով իմաստ պիտի առնեն արտասուքներն և բողոքները: Մեկենասն Սահակ Բագրատունի փոխադրուելով Ե. դարէն Ը.ին երկրորդ կէտը՝ պիտի գտնէ հոն յանձնն Աշոտ Կիւրապաղատի սրբուն:

իր իսկութիւնը. եւ ըմբռնելի պիտի ըլլան պատճառներն զովութիւնները շուայլուած Բագրատունի տան հասցէին: 790—810 այն շրջանն էր, ուր Բագրատունիները՝ Աշոտ Կիւրապաղատի որդիները՝ Դաւիթ, Բագարատ, Սմբատ եւ Սահակ տէրերն էին Հայաստանի ձեռագոյն ծախին՝ Տարօնի, Վասպուրականի, Կողովտի, Շիրակայ, Տալքի եւն.: Մեկեւնասին՝ Սահակայ բաժին ինկած էր Վասպուրականի ձեկ ծասը: Վանի եւ շրջակայքին երկարաշունչ նկարագրութիւնը անշուշտ իր Մեկեւնասին թելադրութիւններն էին:

(*) Այս յօդուածը ամփոփոյցն է մեծարժեք ուսումնասիրութեան մը զոր Հ. Ն. Ակիւնեան տարիներէ ի վեր եւ մասնաւորապէս Հայաստան գտնուած միջոցին կատարած է Մովսէս Խորենացոյ ցարդ առեղծուածային ու վիճելի մնացած անձի ու ժամանակի կենդան հարցին վրայ: Ցասակ եզրակացութիւնը որուն հասած է մեծանուն բանասէրը, համոզիչ կը բուլի. եւ կը յուսանք որ հաւանութիւն պիտի գտնէ մասնագետներէն: Շնորհակալութիւն կը յայտնենք յարգելի

Կը կրկնեմ: Հայոց Պատմութեան Հեղինակն է Մովսէս alias Ղեւոնդ, նա ծագկած է Լ. դարու երկրորդ կէսին եւ վախճանած է Թ. դարուն առաջին քառորդին: Պատմութեան գրութեան ժամանակն է 790—810 քսանամեայ շրջանը, յօրինուած եւ աւարտած Հարուն առ-Ռաշիտի իշխանութեան օրով, ի խնդրոյ Սահակ Բագրատունւոյ, որ տէրն էր Վասպուրականի ձեկ ծախին (*):

Հ. ՆԵՐՍԷՍԻ ԱԿԻՆԵԱՆ

Վիեննա, 15 Նոյեմբեր, 1929

Միաբարեանին որ հանեցաւ, Հանդէս Ամսօրեայի մէջ այդ գիւտի մանրամասն պարզաբանումը հրատարակելէ առաջ, մեր խնդրանքով՝ աւուր ետեան գծերուն յայտնութիւնը վերապահել Անահիտի ընթերցողներուն: Անուշտ Հայոց պատմութեամբ հետաքրքրուող ամէն ուսումնական Հայ պիտի մասնաւոր ուշադրութեամբ հետեւի Հանդէսի այն բիւրուն ուր Հ. Ակիւնեանի այս նիւթին նուիրուած ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը պիտի երեւայ: (Ծ. Խ.)